

19. YÜZYIL OSMANLI DEVLETİ'NDE KENTLEŞME: YÖNETSEL REFORMLAR İLE OSMANLI AYDINLARININ KENT ÜZERİNE İZLENİMLERİNE DAYALI KARŞILAŞTIRMALI BİR İNCELEME

URBANIZATION FOR 19th CENTURY OTTOMAN EMPIRE: AN ANALYSIS ON ADMINISTRATIVE REFORMS WITH URBAN IMPRESSIONS OF OTTOMAN INTELLECTUALS

Pınar BAYRAM
Ege Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gazetecilik Anabilim Dalı
Doktora Öğrencisi
pinarbayram@windowslive.com

Received 26 January 2017- Accepted 30 June 2017
Gönderim 26 Ocak 2017- Kabul 30 Haziran 2017

Öz: 19. yüzyıl, Osmanlı Devleti'nde ekonomik, toplumsal, siyasal ve hukuksal alanda pek çok reformun yapıldığı ve topyekûn toplumsal bir dönüşümün yaşandığı önemli bir süreçtir. Batı ile ilişkilerin geliştiği bu dönemde Osmanlı Devleti, dış ticarete ve sermayeye kapılarını açmış, Batı ile ticaret yoluyla ekonomik ilişkileri geliştirmiştir. Değişen sosyo-ekonomik ilişkiler, kent alanını da etkilemiştir. Osmanlı devleti'nde kent üzerine izlenimlerini aktaran Osmanlı aydınlarının kullandığı araçlardan biri de romanlar olmuştur. Bu tarihsel kaynaklar, kurgusal da olsa gündelik hayata ilişkin ipuçları taşımaktadır. Çalışma yönetsel reformlarla roman yazarlarının düşünceleri üzerinde karşılaştırmalar yaparken, aynı zamanda dönemin kentsel reformlarının gelişimini inceleyecektir.

Anahtar Kelimeler: Kentleşme, roman, tanzimat dönemi, modernleşme, kentsel dönüşüm

Abstract: 19th century is an important process for the Ottoman Empire with economic, social, political and legal reforms and an overall experience of social transformation in many areas. In this period that relations with the West were developed the Ottoman Empire had opened its doors to foreign trade and had developed economic relations through trade with the West. Changing socio-economic relations also influenced the urban areas. One of the tools used by Ottoman intellectuals who shared their impressions on the city of the Ottoman Empire are the novels. These historical resources, albeit fictional bears clues about real life. While working on the idea of the novelists comparison with the administrative reform, the development of urban reform during the same time period will be examined.

Keywords: Urbanization, novel, tanzimat period, modernization, transformation of urban

GİRİŞ

Sened-i İttifakla temelleri atılan fakat 1839 yılında Gülhane Hatt-ı Hümayuy'a başladığı kabul edilen Tanzimat dönemi, 1856'da Islahat Fermanıyla kapsam olarak genişletilmiştir. Tanzimat'ın ilanı aynı zamanda resmi olarak batılılaşmanın ilanı olmuş ve Tanzimat dönemi, Osmanlı toplumuna (sınırlı) özgürlük ve eşitlik getirmeyi iddia etmiştir. Tanzimat dönemiyle birlikte toplumsal ve hukuksal anlamda yeniliklere kapılarını açan Osmanlı Devleti, çeşitli uluslararası sözleşmelerle liberal ekonomi politikalarını yürürlüğe sokmuştur.

Osmanlı devletini liberal ekonomi politikalarla tanıştıran belge, Gülhane Hatt-ı Hümayun'dan iki yıl sonra 1838 yılında imzalanan Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşmasıdır. Bu antlaşmayla, İngiltere'de ortaya çıkan 'bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler' ilkesi, ilk defa Osmanlı Devleti'nde uygulamaya konulmuştur (Eryılmaz, 1992: 84). Bu antlaşma, İmparatorluğun, Avrupa kapitalizminin siyasi-iktisadi mantığına dahil olmasını kurumsallaştırma yolunda atılan ilk adım olmuştur. Birkaç yıl içinde benzer hükümler taşıyan antlaşmalar, diğer Avrupa devletleriyle de imzalanmıştır. Tekeller dışında ticaretin kolay olduğu bir yer olan Osmanlı Devleti, artık tam bir serbest ticaret bölgesi haline gelmiştir (Keyder, 2007: 42). Bu antlaşmaya ek olarak Şevket Pamuk'un (2005: 198-204), belirttiği gibi 1854 dış borçlanması, 1850 demiryolları yapımında yabancı sermayeye verilen imtiyazların artması uzun dönemde Osmanlı ekonomisini iyice dışa bağımlı hale getirmiştir.

19. yüzyılda yaşanan ekonominin dışa bağımlı hale gelmesi, Osmanlı toplumunda iş gücünü, sermaye birikim sürecini etkilemiş ve kentin yapısal bütünlüğünde de doğrudan hissedilmiştir. Bu gelişmeler arasında büyük şehirlerde artan ekonomik faaliyet, göç olgusunu da ortaya çıkartmıştır. Osmanlı kentlerinin (özellikle İstanbul) altyapısal eksiklikleriyle birleşen bu gelişmeler İstanbul'un kentsel düzeninde bazı sorunlara yol açmış ve sorunların çözümü için reformlara başvurulmuştur. Fakat Osmanlı devlet'inde 19. yüzyıl kentsel reformları sorunları çözememiş ve günümüze uzanan kentsel sorunlar kronikleşmiştir.

Osmanlı Devleti'nin modernleştiricileri Osmanlı aydınları olmuştur. Osmanlı aydınları devletin yıkılmasını önlemek için Batı'dan ilham alarak çözümler üretmiş, bu çözümleri eserleriyle halka aktararak bir köprü ve eğitici kimliğine bürünmüşlerdir. Günümüze ulaşan bu eserler, edebi önemlerinin yanında siyasi-tarihi bir kaynak niteliği de taşımaktadırlar. 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin toplum yapısı, gelenek-görenekleri, toplumun aksak yönleri ve sosyal, siyasal, kültürel ve ekonomik sorunları, romanlardan izlenebilir.

19. yüzyıl Osmanlı roman yazarları kent konusundaki fikirlerini yine Batı'dan yola çıkarak çözümlenmeye çalışmışlardır. Yazarlar özellikle Avrupa kentleriyle Osmanlı kentlerini karşılaştırmışlar ve Avrupa kent kurgusu üzerinden düşüncelerini dile getirmişlerdir.

1. KAVRAMSAL BAKIŞ: KENT VE KENTLEŞME

Kent sözcüğü; Orta Asya Türklerince şehir karşılığı olarak kullanılmıştır. Soğdça'dan Türklerin diline geçen “kend”, “Yarkend”, “Taş- kend”, “Semizkend” (Semerkant) örneklerinde olduğu gibi birçok büyük şehre adını vermiştir (Kaya, 2007: 9-10).

Mehmet Ali Kılıçbay, kenti *kendi kendini yöneten ve bir arada oturan bir topluluğun işgal ettiği, bu işgalden ötürü iskân ettiği ve buna bağlı olarak örgütlediği mekân* olarak tanımlamıştır (Kılıçbay, 1993: 29). Kılıçbay, kent ve örgütlenme arasında ilişki kurmuş ve yönetimin örgütlenme fonksiyonunu vurgulamıştır. Buna göre kenti diğer yerleşim yerlerinden ayıran temel husus kentin örgütlenme esasına göre kendi kendine yetebilmesidir.

Sevgi Aktüre'nin tanımındaysa kent (1985b: 891) *tarım dışı üretimin yoğun biçimde yapıldığı, kırsal ve kentsel tüm üretimin denetlendiği, dağıtımın kontrol edildiği, belirli bir teknolojinin beraberinde getirdiği büyüklük, yoğunluk, farklılaşma ve bütünleşme düzeyine ulaşmış yerleşme türü* olarak belirtilmiştir. Bu tanımda kentin tarım dışı üretim, denetim ve kontrol işlevine dikkat çekilmiştir.

Kent kavramı ile aynı anlamı ifade etmek üzere yaygın olarak kullanılan şehir kelimesi de Farsçada “şehir” kökeninden gelmektedir (Kaya, 2007: 10). Şehir, *bir insanlar topluluğundan, kamu hizmetlerinden, kurumlar ve idari aygıtlar toplamından fazla bir şeye işaret etmektedir. Kentten farklı olarak şehirler, gelenek ve göreneklerin, örgütlü tavır ve görüşlerin tamamıdır. Şehrin, kendine özgü bir kültürü vardır. Dolayısıyla şehir, bir mekânda yoğunlaşmış yapıların ve insanların toplamının üstündedir* (Kaya, 2007: 13). O halde şehir, kentin somut niteliklerini aşmakta ve onların matematiksel toplamından fazla bir şeyi (aşkınlığı) ifade etmektedir.

İlber Ortaylı'ya göre şehir, işbölümü ve uzmanlaşmanın diğer yerleşim türlerine göre gelişmiş olduğu ve nitelikli insan gücünün yoğunluklu yaşadığı yerleşim birimleridir. Bu özelliğinden dolayı şehirlerin diğer yerleşim yerlerini iktisadi anlamda merkezi kontrol edebilme işlevi söz konusudur (Ortaylı, 2008: 279-280). Şehir, sürekli değişen sosyo-ekonomik ve gelişen kültürel hayatın yeni taleplerine göre sürekli yeniden inşa edilen bir canlı organizma olarak yaşar. Bu yüzden şehrin iktisadi bir birim olmasının yanında kültürel ve toplumsal deneyimlerinin de toplamı olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Cansever (1999: 511-514), şehrin, bir ön iradenin ürünü olduğunu belirtirken, bir şehri büyütme kararının arkasında aynı zamanda asırlarca peşinden gidilen bir kültürel iradenin ürünü gözüyle de bakılması gerektiğini ifade etmektedir. Şehir, o bölgede yaşayan insanların tarihsel, kültürel, toplumsal, siyasal karakterinin vuku bulduğu mekândır. Osmanlı devleti'nde de şehirler 600 yıllık kültürel birikimini havasına sindirmiştir.

Osmanlıdaki şehirleşme dünyanın en yoğun bölgelerini kaplaması sebebiyle yapısı ve özellikleri bakımından bir sentez şeklinde gelişmiş ve “Osmanlı şehri” tabiriyle yeni bir şehir türü ortaya çıkarmıştır (Yaylı ve Pustu, 2010: 145). Örneğin Cansever (1999: 511), kendine has bir kültürün ürünü olan Osmanlı sokağındaki her evin bile “kendi

başına” var olduğunu ve Osmanlı evlerinin “şahsiyete sahip varlıklar” olduğunu belirtmektedir

Şehir bir toplumun kültürel, iktisadi, siyasi unsurlarından etkilenir. Dolayısıyla her şehrin kendine has yapısal bir düzeni vardır. İlber Ortaylı, klasik Osmanlı şehirlerinin yapısal özellikleri arasında merkezde bir mabet (cami), merkezi devlet ofisi (başkentte saray, eyaletlerde sancakbeyi konağı), lonca binası ve depo gibi bir bedesten olduğunu ve bu çekirdek bölgenin hemen etrafında zanaatçıların ve esnafın olduğu bir çarşının bulunduğunu belirtir (Ortaylı, 2008: 280-281). Ayrıca mahalle merkezlerinde sosyal bir müessese olarak mescidin yanında hamamlar da bulunmaktadır (Cansever, 1999: 516). Görüldüğü gibi şehirler toplumun ortak ihtiyaçlarına cevap verebilir nitelikte planlanmaktadır.

Osmanlı'da şehir merkezinin oluşumu, yönetimi, alt yapı ve sosyal donanımı, halkın şehri inşa etme yaklaşımı vakıflar eliyle gerçekleşmiştir. Vakıfların bir kısmı Osmanlı yöneticileri ve zenginleri tarafından kurulmuştur. Ayrıca savaşlardaki hizmetlerine karşılık olarak padişahın kendilerine verdiği çiftlik, servet, hanlar, bu insanlar vefat ettiklerinde vakıflara bağışlanarak bir miras olarak topluma kalmıştır. Servet, hiçbir zaman bir insan grubunun elinde birikmemiştir. Vakıflarda bu artı değeri toplumsal ve kültürel gelişimi amaç edinerek şehirlerin işleyişinde ve altyapı sorunlarını gidermek için kullanmışlardır (Cansever, 1999: 517-518). Dolayısıyla şehirler iktisadi-kurgusal mantıkla değil, o şehrin sakinleri tarafından ortaklaşa (işbirlikli) geliştirilmiştir.

Modern dönemde ekonomik gelişmelere paralel olarak kentlerin ve kent sayılarının artışıyla birlikte literatürde yeni bir kavram olan kentleşme ortaya çıkmıştır. Kuramsal olarak kentleşme, sanayileşmekte olan toplumlarda hız kazanmış ve bu yüzden tarımsal nüfusun azalmasını ve buna karşın tarım dışı alanlarda ki nüfus oranının artmasını da gerekli kılmıştır (Keleş, 1997: 27).

Ruşen Keleş (1997: 19), kentleşmeyi, *dar anlamda kent sayısının ve kentlerde yaşayan nüfusun artması* olarak tanımlamıştır. Osmanlı devleti için 19. yüzyıl, özellikle kentleşmenin önem kazandığı bir dönem olmuştur. Dönemin nüfus yapısına bakıldığında ülkenin demografik yapısında çarpıcı artışların yaşandığı görülmektedir. 19. yüzyılda ülkenin dış pazarlara açılması ve ulaştırma teknolojisinin gelişmesiyle birlikte kentleşme oranı da yükselmiştir¹ (Tekeli, 1985a: 879).

Kentleşmeyi sadece nüfus artışları olarak tanımlamak Keleş'in de belirttiği gibi eksik bir tanımlamadır. Kentleşme geniş anlamda, sanayileşmeye ve ekonomik gelişmeye koşut olarak kent sayısının artması ve günümüzdeki kentlerin ortaya çıkmasını sağlayan toplum yapısında, artan oranda örgütlenme, işbölümü ve uzmanlaşma yaratan, insan davranış ve ilişkilerinde kentlere has değişikliklere neden olan bir nüfus birikimi sürecidir (Keleş, 1997: 19). Bu süreç, sadece demografik değil, ülkenin ekonomik, sosyo-politik gelişimiyle de paralel bir seyir izlemektedir.

¹ İlhan Tekeli, 19.yüzyıl başında 350,000'e düşen İstanbul'un nüfusunun 19.yüzyıl sonunda 1 milyonu aştığını belirtir (Tekeli, 1985a:879).

Osmanlı Devleti 15. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar geçen uzun dönemde, Osmanlı toplumunun farklılaşan yapısına karşın kentlerin mekânsal yapısı durağan niteliğini korumuş, ancak 19. yüzyıla birlikte mekânsal yapısı değişim sürecine girmiştir (Aktüre, 1985b:891). Bu döneme kadar işbölümü ve uzmanlaşma görülse de üretim, geleneksel teknolojiler yardımıyla gerçekleşmiştir (Ortaylı, 2008: 279-280). Ancak 19. yüzyıla birlikte dış etmenler sonucu kentsel arazi kullanımına ek olarak demiryolu, yeni ticaret merkezi, yönetici merkez, burjuva mahallesi, göçmen mahallesi, bağ evleri, askeri kışla gibi etkenlerle birlikte şehir hayatı da büyüme ve değişim sürecine girmiştir (Aktüre, 1978a: 220). Bu sürece nüfus artışları eşlik etmiştir. Hızlı nüfus artışlarının nedenleri arasında, tıptaki ilerlemeler (salgın hastalıklarla mücadele yöntemlerinin gelişimi), tarımda verimliliğin artması ve gıda maddelerinin üretiminde teknolojik yenilikler gösterilebilir (Keleş, 1997: 21-22).

Nüfus artışları sadece kent merkezlerinde değil sınır bölgelerinde de gözlemlenmektedir. Tekeli, Osmanlı Devleti sınırlarında görülen nüfus artışında özellikle iki sürecin önemine dikkat çekmektedir. İlk olarak devletin düzeni koruyabilmesine paralel olarak kentsel kesimin sağlık koşullarındaki görece iyileşmedir. İkinci süreç ise Osmanlı Devleti'nin sürekli olarak toprak kaybetmesinin sonucu kaybedilen topraklardan ülkeye gelen göçtür² (Tekeli, 1985a: 878).

19. yüzyıla kadar durağan bir toplum olarak karşımıza çıkan Osmanlı Devleti'nin kentleri, çıkmaz sokakları, cumbalı ahşap evleri, dar caddeleri ile kendine has bir özellik taşıymaktaydı. Fakat 19. yüzyıla birlikte üretim yapısındaki değişimler bu kültürel yapıları birer sorun haline getirmiştir.

2. MODERNLEŞME BAĞLAMINDA KENTLEŞME VE TANZİMAT DÖNEMİ KENTSEL REFORMLARI

Tarihsel olarak kentsel gelişim ve uygarlık birbirine bağımlı bir biçimde gelişme göstermiştir. Kentler, ilk ortaya çıkışlarından sanayi devrimine kadar çoğunlukla bir azınlık deneyimi olarak kalmış, sanayileşmeye kadar işlevsel ve yapı açısından çok az bir dönüşüm geçirmişlerdir (Yılmaz, 2004: 252). 19. yüzyılın başında ortaya çıkıp gelişen sanayi devrimi ve kapitalist aşama ile birlikte Batı ülkelerinin büyük kentlerine günümüzdeki biçimini vermeye başlamıştır. Böylece bu yerleşim yerlerine geniş bulvarlar açılarak büyük ve kurt yapılar yükselmeye başlamıştır (Gülersoy, 1985: 910).

Ruşen Keleş, kentlerin ortaya çıkışının tarihçiler ve toplumbilimcilerin gözüyle uygarlığın doğuşu şeklinde algılandığını belirtir (Keleş, 1997: 19). 19. yüzyıl roman yazarlarımızdan Raif Necdet Kestelli (2001: 15), "Uful" romanında uygarlığın kentsel gelişimle paralel gelişeceğini vurgulamış ve kentler üzerinde önemle durarak okurlarını bilgilendirmeye çalışmıştır. Yazara göre uygar toplumlar, temiz ve düzenli şehirlerde varlık gösterebilmektedir

² Göç yoluyla gelen göçmenler Konya, Adana ve diğer kıyı ovalarına yerleştirilmişler ve böylece taşra kentlerindeki nüfus artırılmıştır (Tekeli, 1985a:881).

Harap, pis memleketlerde yaşayan insanlarda zindelik, canlılık, ilericiilik nitelikleri bulunamaz. Düşünce ve duyu uygarlığı ancak, uygar, muntazam şehirlerde yaşayan dimağlarda hüküm sürer (Kestelli, 2001:15).

Kestelli'nin kentsel gelişim ve medeniyet ilişkisini vurguladığı bu alıntı aslında kent ve uygarlığın birlikte ele alınışı üzerinde düşündürücüdür. Batı dillerinde kent, "civitas" kelimesinden türemiştir ve "civilis(z)ation" kelimesi ise uygarlığı temsil etmektedir. Uygarlık ve kent kelimeleri arasında aynı ilişki Arapçada da vardır. Arapçada "Medine" kent anlamına gelirken, "medeniyet" kelimesiyle ilişki kurulmuştur (Kılıçbay, 1993: 12). Dolayısıyla uygarlık her şeyden önce kentsel bir olgu olarak görülmüştür.

Osmanlı Devleti açısından 19. yüzyıl reformlarıyla birlikte modernleşme projesi, kent yönetimi alanında da uygulanmak istenmiştir. Kırsal alanların denetlenmesi ve tarımsala artığa el koyabilmek için II. Mahmud dönemiyle başlayan merkezi devleti güçlendirme çabaları (başarısız olmuştur) (Pamuk, 2005), Tanzimat döneminde reformcular tarafından yeniden ele alınmaktadır. Bunun bir örneğini vakıflar oluşturur. Kent yönetiminin vakıf kurumuna ve kadiya dayanarak çözüme olanağının kalmadığını anlayan reformcular 1826 yılında vakıfları merkezi denetim altına almıştır (Tekeli, 1985a: 883). 19. yüzyıl Osmanlı devleti kent yönetimleri üzerinden merkezi otoritesini artırma yollarını denemiştir.

Merkezi otoritenin artırılması amacıyla, öncelikle birbirinden kopuk belediye hizmetleri bütünlüklü bir yönetim anlayışıyla yeniden ele alınmıştır. Örneğin kadının fonksiyonlarının azaltılmasıyla şehrin idaresi "Vakıflar Evkaf-ı Hümayun Nezareti"ne bağlanmıştır. Benzer bir şekilde II. Mahmud, 1831 yılında "Ebniye-i Hassa Müdürlüğü"nü kurmuş, yapılaşma ve inşa faaliyetlerinin kontrolünün yanı sıra "İhtisab Nezareti" tarafından yürütülmekte olan sokakların bakım ve onarım işini de bu merkeze bırakmıştır (Seyitdanlıoğlu, 1996: 67-68). II. Mahmud döneminin son yıllarındaysa İstanbul'un ilk imar etkinliği Moltke tarafından önerilmiştir. Bu öneri sur içinde birkaç meydan düzenlenmesi ve bazı yolların açılması önerisidir. Ayrıca Moltke, anayolların 20 arşına çıkarılmasını tavsiye etmiştir. Fakat araba ulaşımının bile olmadığı İstanbul'da Moltke'nin önerileri uygulanamamıştır (Kuban, 1994: 542).

Yerel yönetim teşkilatı ile ilgili düzenlemelerin yapıldığı ilk resmi belge 17 Mayıs 1839 yılında hazırlanmıştır (Yerasimos, 1999: 1). "İlmühaber" adlı bu belgede kâgir binaların yapımı teşvik edilmiş, bu binaların arasında ahşap bina yapımı yasaklanmıştır. Ayrıca yeni yapılacak mahallelerin geniş caddeleri içinde barındıracak şekilde geometrik esasa göre düzenlenmesi istenmiş ve çıkmaz sokaklara izin verilmeyeceğini kanuna bağlamıştır (Tekeli, 1999b: 23-24). İlmühabere paralel olarak çıkartılan "1848 Ebniye Nizamnamesi" de caddeleri genişletme gibi kentlerin güvenliğini sağlayacak temel konulara vurgu yapmıştır (Yerasimos, 1999: 1). Genel olarak "1839 İlmühaberi"nin ve "1848 Ebniye Nizamnamesi"nin temel kaygısının yangın sorununa çözüm bulmak adına çıkartıldığı görülmektedir. Ancak bu iki belge Osmanlı toplumunu yeni bir düzenlemeyle de karşı karşıya getirmiştir. Artık kente yapılacak binaların yüksekliğine binanın bulunduğu yolun genişliği belirleyecektir (Tekeli, 1985a: 885). Osmanlı Devleti'nde yangın büyük bir korkudur. Özellikle Halil İnalçık'ın (2014) belirttiği gibi 1633 yılında çıkan büyük İstanbul yangınının kısa sürede geniş alanlara yayılması ve

sonrasında ortaya çıkan kargaşa bundan sonraki dönemlerde yangınlara karşı hassasiyet oluşmasına neden olmuştur.

Osmanlı'da başlangıçta kentin yönetimi merkezîyetçilik düşüncesiyle ele alınmıştır. Merkezîyetçilikten, yerel yönetim anlayışına geçiş ise 1855'te "Şehremaneti"nin kurulmasıyla gerçekleşmiştir (Tekeli, 1999b: 21). Şehremaneti; İstanbul'u geliştirmek, caddelerini genişletmek, kentin temizlik işlerini yürütmek, esnaf ve tüccarı denetlemek gibi belediye hizmetlerini yürütmek amacıyla kurulmuştur. Ancak Şehremaneti, kentin düzenlenmesi ve yönetimiyle ilgili yeterli birikimin olmaması sonucu başarılı olamamış ve bunun üzerine "İntizam-ı Şehir Teşkilatı"nın kurulmasına karar verilmiştir (Tekeli, 1985a: 883).

1856 İntizam-ı Şehir teşkilatının komisyonu elit tabakadan oluşmaktaydı. Bu komisyon özellikle yol ve güzergâh düzenlemelerini önemsemiştir. Komisyonunun 1856 sonlarında hazırladığı raporda öncelikle *sokakların genişletilmesi, yaya kaldırımlarının yapımı ve temizlik* işlerinin düzene sokulması gerektiği belirtilmiştir. Rapora göre belediye hizmetleri için yeni bir vergilendirme sistemiyle fon kurulması tavsiye edilmiştir. Tavsiyelerin olumlu karşılanması sonucu 1857'de "Nizamname-i Umumi" yürürlüğe girmiştir. Buna göre İstanbul 14 belediye dairesine ayrılacaktı. Fakat vergilerin toplanamaması yüzünden masraflar karşılanamamış ve sadece "Beyoğlu Altıncı Daire-i Belediye" kurulabilmiştir (Tekeli, 1999b: 21-22). Ayrıca 1856 yılında hazırlanan ilk "İstimlâk Nizamnamesi"yle İstanbul başta olmak üzere diğer kentlerin Batılı anlayışla yeniden elden geçirilmesi kararlaştırılmıştır (Yerasimos, 1999: 1).

19. yüzyılda İstanbul'un en önemli sorunu yangınlar olmuştur. Özellikle 1864 yılında 2910 binayı yakan Hocapaşa yangınından sonra "İslahat-ı Turuk Komisyonu" kurulmuştur. Bu komisyon 1848 "Ebniye Nizamnamesi"nin kaldırılarak 1864 "Turuk ve Ebniye Nizamnamesi"nin³ çıkartılmasını sağlamıştır. (Tekeli, 1985a: 886). Bu yeni nizamnamenin İstanbul başta olmak üzere diğer kentlerde de uygulanması öngörülmüştür. Bu metin ilk kez su, kanalizasyon, gaz boruları gibi altyapı çalışmalarının hükümet tarafından finanse edilerek gerçekleştirileceğini hükme bağlamıştır (Tekeli, 1999b: 24).

Turuk ve Ebniye Nizamnamesiyle aynı yıl yayınlanan "1864 Vilayet Nizamnamesi" yerel yönetimlerin hiyerarşik bir sisteme göre yeniden yapılandırılması gerektiğini belirtmiştir. Vilayetten (eyalet) sancak (il), kaza (ilçe), nahiye ve kariyeye (kırsal topluluk) doğru inen bu hiyerarşik sistem, Fransa'nın kent uygulamalarının göz önüne alınmasıyla oluşturulmuştur (Zürcher, 2008: 98). Genel eğilimi merkezîyet ve biçim birliği olan bu yeni Nizamname, Tuna model ve deneme vilayeti ile işe başlamış ve bu yeni vilayet Mithad Paşa'nın emrine verilmiştir. İki yıl içinde Mithad Paşa, hiyerarşik yönetim esaslarına göre kenti yeniden ele almış, çiftçilere tarım kredileri sağlamış, yeni yollar, köprüler ve su kanalları inşa ettirmiştir (Lewis, 1993: 386).

³ "Turuk ve Ebniye Nizamnamesi"yle kent planlanması ve yapıların yenileştirilmesi çalışmaları öngörülmüştür. Binaların cephelerinden geri çekilmesiyle yolların genişletilmesi, yangın çıkan bölgelerin yeniden inşası ve kâgir bina yapımının sağlanması planlanmıştır. Ayrıca yangın çıktığı takdirde, yanan bölgenin haritası çıkarılacak, yeni planlamaya göre hazırlanan parselle yol genişletme esasları ile binalar yapılacaktır (Seyitdanlıoğlu, 1996: 69).

Yeni hiyerarşik sistemle güçlendirilmeye çalışılan merkezileşme çabalarına paralel olarak 1868'de "Dersaadet İdare-i Belediye Nizamnamesi" ile şehremaneti (belediye) makamını güçlendirmek istenmiştir. Bu şehremanetiye tramvay imtiyazı vermiş ve daha da önemlisi yollar genişletilip kaldırımların inşa edilmesine başlanılmıştır. Fakat ne yazık ki mali kaynaklar el vermeyince borçlanma yoluna gidilmiş ve masrafların altından kalkılamamıştır (Tekeli, 1999b: 21-22). Ekonomik problemler nedeniyle planlanan hedeflere ulaşılabilmesi kentsel problemlerin çözülmeden bir yenisinin daha eklenmesine neden olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin ilk anayasası olan 1876 Kanun-i Esasi'nin illerin yönetimi ve düzenlenmesine büyük önem verdiği görülür. Anayasada idare meclisleri ile vilayet meclis-i umumi üyelerinin seçimi, valinin yetki ve ödevlerinin düzenlenmesi, bayındırlık işleri, tarım, sanayi, ticaret, ulaştırma ve eğitim işleri ile ilgili düzenlemeler yer almıştır (Lewis, 1993:386; Kili ve Gözübüyük, 2000: 54). Ek olarak 1877'de I. Meşrutiyet Meclisinden çıkartılan bir yasa ile belediyeler tüm ülkede yaygınlaştırılmıştır⁴. Belediyenin kurulmasında güdülen asıl amaç yol, kaldırım, su, kanalizasyon, sokak aydınlatması, temizlik gibi kentsel ihtiyaçların giderilmesidir. Sevgi Aktüre (1985b: 894), 1877 tarihli "Vilayet ve Belediye Kanunu"nu kent yönetiminin değişim sürecinde ki en önemli adımı olarak nitelendirir. Çünkü bu kanunla kentlerin nüfusları dikkate alınarak dört yıl için 6-12 kişilik bir Belediye Meclisi seçilecek, Belediye başkanı (reisi) bu seçilmiş üyeler arasından hükümetçe atanacaklardır. Üyeliğe seçilme koşulları ise *Osmanlı tebaasından olmak, yılda en az 100 kuruş vergi vermek; seçmen olmak içinse bu koşulların yanında belediye sınırları içinde bulunan emlak için yılda en az 50 kuruş vergi vermektir*. Aktüre, bu koşulların seçimle gelen belediye meclisinin kentte yaşayan nüfusun üst gelir grubunu oluşturan azınlıkların sözcüsü niteliğinde olduğunu belirtir.

1877 Belediye Kanununun karşılaştığı sorunların en başında nitelikli personel yokluğu gelmektedir. Belediye meclisleri, personel atamaları ve maaş ödemeleri konusunda büyük sıkıntılar çekmektedir. Hükümet, vilayetin bütün atanma işlerine karışmakta ve onaysız bir tek personele bile maaş ödememektedir. Bunların yanı sıra vilayetlerde sağlıklı bir iş bölümü de bulunmamaktadır. Vilayet ve sancak yöneticileri belediye işlerine karışmakta, genel meclisler bile belediyelerin hizmet alanına giren işlere müdahale etmektedir (Çadırcı, 1991: 278). Bu bürokratik sorunların aşılabilmesi, kanunun kâğıt üzerinde kalmasına neden olmuştur.

1877 Belediye Kanununun üzerinden 5 yıl sonra (1882) Osmanlı Devleti'nin ilk imar kanunu kabul edilmiştir. Bu kanuna göre çıkmaz sokakların yasaklanması, yol genişliklerinin derecelendirilmesi, bina yüksekliği, yangına karşı önlemler kanuna bağlanmıştır. Yolların, sınıf ve genişliklerinin belirlenmesi belediye meclislerinin kararına göre yapılacaktır (Tekeli, 1985a: 887).

19. yüzyıl aynı zamanda yönetim alanında da değişimlerin görüldüğü bir dönemdir. Merkezi devletin görünür olmasıyla ortaya çıkan bu değişimler kentlerin mekânsal yapısında da değişiklik meydana getirmiştir. Bu değişimlerden ilki *hükümet konağı*

⁴ Ancak kurulan belediyelerinin yargı gücünün olmaması, gelir kaynaklarının sınırlı olması belediyeleri güçsüzleştirmiştir ve etkinliklerini kısıtlamıştır. Böylece kentsel alt yapılar genellikle imtiyazlı yabancı şirketler aracılığıyla yapılmıştır (Tekeli, 1985a:884).

odaklı “yönetici merkez”dir (Aktüre, 1985b: 897). 19. yüzyılda yeni kapitalist iş ilişkileri çerçevesinde bedesten etrafındaki merkez yetersiz kalmış, bu merkezin yanında yeni iş ilişkilerinin gerektirdiği iş merkezi alanı oluşturulmaya başlanmıştır (Tekeli, 1985b: 879-881). Bu yeni iş merkezi alanına (yönetici merkez) duyulan ihtiyacın 4 nedeni şu şekilde belirtilebilir:

- Osmanlı kentlerinde buharlı gemiler, demiryolu ve açık posta sistemlerinin kurulması sonucu merkezde istasyon binaları, yeni rıhtımlar, postane binaları, malların naklinde antrepolar, yolcuların konaklaması için yeni otellerin inşa edilmesi
- Osmanlı Devleti’nin dış ticaret ve sermayeye açılması sonucu yabancı sermayenin finansman kurumları olan bankalar ve iş hanlarının gelişmesi
- Tanzimat’ın getirdiği yeni bürokrasi ve devlet dairelerinin kent merkezinde yer alması gereği
- Lüks tüketim dükkânları, tiyatrolar, eğlence yerleri, “cafe”ler gibi yeni ekonomik ilişkiler çerçevesinde Batı kültürünün getirdiği yaşam biçiminin ortaya çıkardığı kuruluşların ortaya çıkmasıdır (Tekeli, 1985a: 881).

Kentin mekânsal yapısında ortaya çıkan ikinci değişiklik ordunun yönetsel örgütlenmesinde değişimin ortaya çıkmasıdır. Bu değişimle birlikte yeni ordunun (çekirdeği Nizamiye askerleri) kentte güvenliği sağlayan ikinci kademesi olan redif askerleri, kentlerin dışında fakat ana ulaşım akslarının uzantısında, özel olarak inşa edilmiş kışlalara yerleştirilmiştir. Başka bir deyişle 19. yüzyıl sonunda kent planına askeri kışlalar eklenmiştir (Aktüre, 1985b: 897).

19. yüzyılda Osmanlı Devleti dış ticaret ve yabancı sermayeye açılmış, bu çerçevede iş ilişkileri değişmiştir. Ayrıca bu ilişkiler Batı kültürünün ülkeye nüfuz etmesine sebep olmuş, toprak kayıplarıyla göç başlamış, nüfus artmış ve kent bu yollarla yeni bir görünüm kazanmıştır. Osmanlı yöneticileri hızla gelişen kentsel dönüşüme yasal ve yönetsel bir düzen getirmeye çalışmışlar, sorunlara⁵ çözüm odaklı yaklaşmışlar ve kentin ihtiyaçlarına cevap aramışlardır. Ancak yapılan yenilikler artan nüfus, mali yetersizlikler, dışa bağımlı ekonomi, artan göçlerle birlikte hep yetersiz kalmış, sorunlar tam olarak çözümlenmeden katlanarak devam etmiştir.

3. TANZİMAT DÖNEMİ ROMAN YAZARLARININ OSMANLI KENTİ VE KENT SORUNLARI ÜZERİNE İZLENİMLERİ

19. yüzyıl romanlarına bakıldığında yazarlar, kentle ilgili problemleri bir geri kalmışlık olarak değerlendirirken, gelişmeleri modernleşmeyle bağlantılı şekilde incelemişlerdir.

⁵ Bu sorunları İlhan Tekeli beş grup altında toplamaktadır. a) Kentin (İstanbul) yeni ekonomik ilişkileri dolayısıyla merkezi bir iş bölgesinin yeniden yapılanması b) Ekonomik ve idari dönüşümlerin ürünü olarak sosyal tabakalaşmanın değişmesiyle konut alanlarında farklılaşmanın ihtiyacı c) Kent nüfusunun hızla büyümesiyle birlikte yeni konut alanlarına duyulan ihtiyaç d) Kentin gelişimini sağlayabilecek altyapının yaratılmak istenmesi e) Yangınların çıkmasını engellemek (Tekeli, 1999b:20).

Osmanlı Devleti'nde her yeniliğin ilk uygulandığı yer İstanbul olmuştur ve İstanbul, taşra kentleri için her zaman bir model olmuştur (Aktüre, 1985b: 894). Bu yüzden 19. yüzyılda İstanbul başta olmak üzere Osmanlı şehirlerinin, Osmanlı halkının ihtiyaçlarına cevap veremediğini, bu dönemde yazılan romanlardan tespit edilebilmektedir. Örneğin Mehmet Rauf'un Genç Kız Kalbi adlı romanında Pervin, 1911 yılında İstanbul'un "hayaller şehri" olduğunu belirtir. Ancak Pervin, hayallerinin şehri İstanbul'a geldiğinde karşılaştığı manzara onda hayal kırıklığına yol açar. Çünkü önlem alınmadan ve planlama yapılmadan gerçekleştirilen bayındırlaşma, olumsuz görüntülere ve yapılanmalara yol açmaktadır. İzmir ve İstanbul arasında şehircilik anlamında kıyaslama yapan Pervin, İzmir'in Avrupa şehirlerini andıran Kordon'una karşılık, İstanbul'un sahilini "sıkıcı ve bunaltıcı" bulur. İstanbul'da kent düzeninde var olan sorunları anlatan roman kahramanı, İstanbul'u "yıkıntı" olarak betimlemektedir.

Mesela Beyoğlu, iki tarafa uzayan dar, pis sokaklarla yayılmış tek bir caddeden ibaret ki en geniş yeri on beş metreden fazla değil... Hele o Boğaziçi... Yıkık yalılarıyla bakışları tırmalayan baştan aşağıya, arkası kesilmeyen harabeler... Rumeli sahilinde yeni birkaç binaya karşılık Anadolu sahili yıkık köyleriyle asırlık uykusunda ezilmiş gibi hareketsiz, Hayatsız... Hatta o kadar zor beğenir görünen amca beyimin oturduğu bu köy, bu İstinye... Dört beş yalıdan başka oturulacak bir evi yok...Bütün balıkçı kulübeleri, baştan aşağıya yıkıntı... (Mehmet Rauf, 1997: 7).

Raif Necdet Kestelli, Uful adlı romanında İstanbul'daki doğanın muhteşemliğinin yanında, imarın "miskin ve sefil" olduğunu vurgulayarak Osmanlı Devleti'nin reform sürecinde Batı standartlarını yakalamayı hedeflemesi gerektiğini dile getirir. Özellikle kent girişinin İstanbul'a ilk kez gelenler açısından olumsuz bir izlenim yarattığını düşünen Kestelli, medeniyet ve kentsel doku arasında ki ilişkiye işaret etmiştir.

Ah Yarabbi, diyordum, şimendiferle ilk defa olarak şehrimize gelen bir yabancı şu sefil güzergâhı gördükten sonra biz ve payitahtımız hakkında nasıl fena, nasıl korkunç fikirler beslemeyiz? Biz ki -sınıf geçmek isteyen bir öğrenci gibi- Avrupa'ya kendimizi beğendirmeye, medeniyet yeteneğimizi göstermeye ve ispata mecbur hatta mahkûm bir milletiz! (Kestelli, 2001: 11).

Yazar, aynı romanında, kentsel estetiğe de dikkat çeker ve Marmara'nın estetik yapısını bozan konutları eleştirir. Bu tespit Osmanlı Devleti'nde, Osmanlı yöneticileri tarafından da dile getirilmiştir. Mesela XVIII. yüzyılda padişah, yabancı elçilerin bakımsız kent girişiyile karşılaşmalarını önlemek için başkent surlarından "asalak yapıların" temizlenmesini istemiştir (Yaresimos, 1999: 4). "Asalak yapı" olarak tasvir edilen yerleşimler aslında günümüze ulaşan bir soruna da işaret etmektedir. 19. yüzyıl'da kaybedilen topraklardan ülkeye yapılan göç sonucu ülke nüfusunda artış gözlenmiştir. Ülkeye gelen göçmenler kentin bitişiğinde birbirine dik sokakların oluşturduğu *satranç tahtası biçimindeki bir dokuda* yerleştirilmiştir. Göçmenlere ek olarak kırdan kopup kente gelenler de olmuş ve onlarda kentin çevresinde bugün gecekondulu mahallesine benzer şekilde yerleşmişlerdir (Tekeli, 1985a: 882).

Kestelli İstanbul'dan farklı olarak Edirne üzerinde de saptamalarda bulunur. Bu dönemde Bulgarların yaşadığı Edirne'de, Hıristiyan mahallelerinin geniş sokakları olduğunu ve evlerin belli bir düzende inşa edildiğini belirten yazar, Müslüman

mahallelerinin sokakları, evleri ve hizmet binalarıyla çağın gerekliliklerini yakalayamadığını anlatır. Temizlik konusuna da değinen yazar (Kestelli, 2001: 14), İslam şehirleri ile Hıristiyan Avrupa şehirleri arasında da karşılaştırma yapmış, İslam şehirlerinin imar, altyapı eksikliklerinden dolayı Avrupa şehirlerinin ihtişamını, standartlarını yakalayamadığını gözlemlemiştir.

İslam şehirlerindeki sükûn ve miskinlik, bayındırlık fakirliğiyle, Avrupa şehirlerindeki hayat ve faaliyet, iktisadi ve bayındırlıktaki ihtişamı nazarlara iki din arasındaki farkı bizim aleyhimize olarak maddeten göstermekte müsabaka ettikçe Avrupa boyunduruğu altından kurtulmamıza imkân yoktur. Ve bu imkânsızlık, her türlü ilerlemeyi insandan sarsmak için ne müthiş, ne meşum bir darbedir! (Kestelli, 2001: 114).

19. yüzyılda kentsel dönüşüm ve gelişim adına temel ölçüt ve model yukarıda yaptığımız örneklerden de anlaşılacağı gibi Batı şehirleridir. Bu düşünce biçimi sadece 19. yüzyıla özgü değildir. Pek çok Osmanlı aydını 17. yüzyıldan itibaren ziyaret ettikleri Batı şehirlerinin düzenini yazılarında aktarmıştır. Örneğin 1665'te Evliya Çelebi Viyana'nın ilk tasvirini vererek kentin kare biçimli planından, kaldırım taşı döşeli sokaklarından ve altı yedi katlı evlerinden hayranlıkla söz etmektedir. 1758'de Ahmed Resmi Efendi Viyana şehirciliğinden, yüksek binalardan, varoşların büyüklüğünden ormanlarla mesire alanlarının bolluğundan etkilendiğini aktarmıştır. 1806-1811 yılları arasında Paris'te kalan Abdürrahim Muhib Efendi, şehrin eski ve yeni evlerin birbirlerine benzetildiğini, güneşin ve havanın dar sokaklara kadar girebildiğini, sokakların genişletilip, ağaçların dikildiğini gözlemlemiştir. Bu gözlemler Tanzimat dönemi öncesi sadece tasvir niteliğinde değil, aynı zamanda reformlarda izlenecek bir modeli de ortaya çıkarmıştır (Yaresimos, 1999: 3). Modern Batı kentini model olarak gören ve bu modeli benimseyen yazarlar ve aydınlar, şehir estetiği üstünde özellikle durmuşlardır. Bu bakımdan romanlarda kurgulanan kent alanındaki reformların temel amacı batılı anlamda bir kent düzeni kurabilmektir. Bu yüzden Tanzimat dönemi kent modernleşmesinde, kent içi hizmetlerin sağlıklı işleyişi ve estetik kaygılar önemli yer tutmuştur.

Dönem yazarları kentsel anlamda sadece problemlerle ilgilenmemişler, aynı zamanda gelişmelerden de okuyucularını haberdar etmişlerdir. Özellikle Ahmet Mithat, İstanbul'da kentleşme bakımından gelişmelerin izlenebileceği semtleri şu şekilde sıralar:

İstanbul'da şehircilik bakımından ilerlemelerin göze en önce ve en fazla çarpan kısmı Kadıköy, Haydarpaşa, Bağlarbaşı, Şişli, Feriköy ve Ayestefanos'a (Yeşilköy'e) doğru yeniden meydana gelen gelişmelerdir. Gerçi kimi meraklıların, yirmi yıl önce enikonu kır olan bu çevrede avlanmaya çıktıkları yerleri bugün bayındır yerler şeklinde görmek, gerçek bir gelişme sayılabilir (Ahmet Mithat, 2005d: 144).

Müşahadat romanında yukarıdaki alıntıda görüldüğü gibi Ahmet Mithat, İstanbul'da kentsel dönüşüm ve gelişimin yaşandığı bu dönemi "gerçek bir ilerleme" olarak modernleşmeyle birlikte değerlendirmiştir. Ahmet Mithat (2004b: 70), Acaib-i Alem romanında da Subhi Bey karakteri ile ilerlemenin boyutlarını ve uygarlığın geldiği noktayı anlayabilmek için öncelikle bu uygar kentlerin görülmesini ve onların deneyimlerinden yararlanılması gerektiğini düşünür.

Ahmet Mithat bu düşüncesini meşrulaştırmak için Avrupalıların seyahate ve seyahatlara büyük önem verdiklerini belirtir (Ahmet Mithat, 2004d: 131). Osmanlı halkını da seyahat etmeye teşvik ettiği Acaib-i Alem romanında, insanların seyahat ederek diğer ülkelerdeki gelişmeleri daha iyi öğrenebileceğini ve böylelikle “yararlı” ve “zararlı” gelişmeleri birinci elden görüp değerlendirebileceğini savunmaktadır. Roman kahramanlarından Hicabı Bey, insanların seyahat etmesinin gerekliliği üzerinde durmuştur.

Cenab-ı Hakkın insana iki göz vermesinden maksadı eğer görmek ise insan seyahat etmek zorundadır. (...) Çünkü insanın içinde doğduğu şehir, bütün dünyaya göre bir nokta olup insan elbette o noktadan gözlerini ayırarak biraz da diğer noktaları görmelidir (Ahmet Mithat, 2004d: 66).

Görüldüğü gibi Ahmet Mithat, halkı seyahat etmeye çağırır. Böylece uygar ülkelerin geldiği nokta belirlenecek ve reformlar onların tecrübeleri ve geldikleri noktaya göre biçimlenecektir.

19. yüzyıl'da Osmanlı kent merkezinde görülen kentsel dönüşüm ihtiyacı, konut alanlarında da ortaya çıkmıştır. Tanzimatla birlikte ortaya çıkan yeni konut tipi apartmanlardır. Önceleri Müslüman olmayan orta tabakaların konutu olarak ortaya çıkan apartmanlar, giderek yaygınlaşmış ve Cumhuriyetin ilk dönemlerinde modern hayatın simgesi olarak yüksek gelirli kesimlerin tercihi olmaya başlamıştır. Başka bir deyişle konut tipolojisi, özellikle İstanbul'da bireysel konuttan toplu konuta; tek evden çok katlı konut bloklarına doğru bir gelişme göstermiştir (Sey, 1994: 64). Bu dönüşümün özellikle iki boyutu önemlidir. İlk olarak ahşap konutlardan kâgir konutlara geçiştir. Ancak bu dönüşüm sınırlı ölçüde gerçekleşmiş, ahşap inşaat kentin çevresindeki sayfiyelerde ve kent içindeki düşük gelirli oturan mahallelerde sürmüştür. İkinci olarak kentte yeni orta tabakaların oluşması ve arazi fiyatlarının yükselmesiyle paralel olarak konut alanlarında sıra evlerin ve apartmanların ortaya çıkmasıdır (Tekeli, 1999b: 28-29).

Konut tipolojisinin değişimini zorlayan en önemli mesele yangınlardı. Tanzimat döneminde bunu mesele haline getiren ahşap binalar ve özensiz konut yapımının yangınların kısa sürede büyüyüp geniş alanlara yayılması ve daha da ötesi kontrol edilememesiydi. Bu kaygı özellikle 1854 yılında 740 evi yakan Aksaray yangını ve 1864'te 2910 binayı yakan Hocağa yangınından sonra yasal ve yönetmel önlemlerin alınmasını gerektirmiştir (Tekeli, 1985a: 886). Ahşap bina yerine kâgir bina yapımı için sık sık hükümler çıkarılmasına rağmen kâgir binaların maliyetli olması yüzünden bu tür emirlere uyulmamıştır (Ortaylı, 2008: 307). Ayrıca Ahmet Mithat, Jöntürk adlı romanında önemli bir konuya da değinmektedir. İstanbul'da konakların yakılıp arsalarının parça parça satılarak yeni mahalleler oluşturulduğunu iddia eden yazar, yanmayanların ise ticaretle uğraşanlar tarafından mirasçılarından satın alınıp yıkılıp yeni mahallelere dönüştürüldüğünü belirtmektedir.

Eski zamanlardan kalan koca koca konaklar bir yangının ardından kül oldukça, arsaları parça parça satılarak yeni mahalleler oluştu. Yanmayanları da mirasçıları tarafından önce enkazı bu ticaretle uğraşanlara satılıp yıkıldıktan sonra arsaları aynı şekilde yeni mahallelere dönüştürülmek üzere satıldı (Ahmet Mithat, ty-a: 7).

Binaların yapı malzemesinin değişimini de ele alan Ahmet Mithat (2004c), Felatun Bey ve Rakım Efendi romanında bu değişimi modernliğin bir parçası olarak görmüştür. Romanda yazar, Meraki Efendi karakteri aracılığıyla kâgir evleri Batılı yaşam tarzının bir parçası olarak tasvir etmiştir.

Ahmet Mithat Jöntürk romanında konutların iç mimarilerine de değinmektedir. Bu dönemde ev sahipleri evlerinin dış cephelerinde olduğu kadar iç düzenlemelerinde de Batı estetiğini kullanmaya başlamışlardır. Fakat yazar sırf modern estetik için geleneksel değerlerin bilinçsizce rafa kaldırılmasını “alafrangalık” olarak değerlendirmiş ve eleştirmiştir. Ahmet Mithat, konak sahiplerinin alafranga tarzda evlerini değiştirebilirler bile konutların eski izlerini yitirmediğini vurgulamış ve bu yüzden değişime uğrayan konutların *eğreti* durduğunu vurgulamıştır. Modern ve geleneksel arasında uyumu sağlamanın gerekli olduğunu belirten yazara göre bilinçsizce “taklit” Osmanlı mimarisini yok etmektedir.

Hatta eski dönemlerde konağı süsleyen tepe camları, sofa setleri, yüklükler, çiçeklikler, raflar kaldırılarak konağı yeni binalara benzetmeye çalışmışlardır. Evlerini alafranga yapmak uğruna, o canım ince mimariyi yok etmişlerdi. (...) Yalnız binanın eski izleri tamamen kaybolmadığından, hane sahiplerinin yeni gözdesi alafrangalık ile eski mimari arasındaki tezat, bu işten anlayanların gözlerine batıp duruyordu (Ahmet Mithat, ty-a: 8-9).

4. TANZİMAT DÖNEMİ ROMAN YAZARLARININ MESİRE ALANLARI VE TARİHİ ESERLER ÜZERİNE İZLENİMLERİ

Halkın mesire alanlarına ilgi göstermesi Lale Devri’nde (1718-1730) başlamıştır (Göktaş, 1994:407). İnsanları bir araya getiren mesire alanları sağlıklı ve iyi/eğlenceli vakit geçirmek amacıyla rağbet görmüştür. Tanzimat dönemi yazarları, mesire alanlarının varlığı konusunda olumlu ve olumsuz değerlendirmelerde bulunarak ikiye ayrılmışlardır. Bazı yazarlar toplumun fiziki ve ruhsal sağlığı bakımından bu gezinti yerlerini yararlı görürken, bazıları toplumun ahlaki yapısını bozduğu gerekçesiyle zararlı olduğu kanaatine varmıştır.

Raif Necdet Kestelli (2001: 97), park, bahçe ve mesire alanlarının olumlu etkilerine değinen dönem yazarlarımızdandır. Kestelli öncelikle mesire alanlarının önemsiz bir konu olarak görünmesine karşı çıkmıştır. Yazara göre bu alanlar bir toplumsallaşma mecrasıdır. Mesire alanlarının, halkın ruhsal/fiziki sağlığı, görgüsü, terbiyesi ve toplumun geleceği ile yakından ilişkili olduğunu belirten yazar, bu alanları bir tedavi merkezi olarak tasvir etmiştir. Ayrıca Kestelli, halk sağlığı ile devletin gücü arasında ilişki kurmuş ve bu ilişkinin doğru orantılı olacağını belirtmiştir.

Halk mesirelere temiz hava almak, yürüyüş yapmak, dinlenmek ve eğlenmek gibi çeşitli sebeplerle gitmiştir. Fakat dönemin muhafazakâr yazarları, mesire alanlarının asıl amacından saparak, *kadın ve erkeklerin buluşma yerine dönüşmesini* eleştirirler.

Mesireler aslında gezinti yeri, insanların oraya gitmekten maksadı da hava almaktı. Ama gidenlerin hepsinin asıl amacı hava almak değildi. Bazıları medeniyetten haberdar olmadıklarından insan gibi davranmazlardı. Bu kişiler yüzünden de mesireler adaba aykırı yerler haline geliyordu. Akif Efendi de buralarda olabilecek can sıkıcı olaylardan korunabilmek maksadıyla mesireye gitmeye müsaade etmezdi (Vecihi, 2003:10).

Yukarıda ki alıntıda Vecihi, mesirelerin *yapım (asıl)* amacının buraya giden insanların *temiz hava alması* olarak açıklamıştır. Fakat yazara göre bazı insanların amacı farklıdır ve yazar bu farklı amacı doğrudan belirtmemiştir. Mehcure adlı romanında Akif Efendi karakteri, mesire alanlarının “adaba aykırı yerler” olduğu gerekçesiyle “can sıkıcı” olaylarla karşılaşabileceğini söylemekle yetinmiştir. Burada ima edilen kadın erkek ilişkilerinin mesire alanlarıyla görünür hale gelmesidir. Mizancı Murat'ın Turfanda mı Turfa mı? adlı romanında da mesire alanlarıyla ilgili aynı kaygılar görülür. Romanın kahramanı Zehra Hanım, halkın mesire alanlarına giderek, kadın ve erkeklerin mektuplaşmalarını, görüşmelerini *Osmanlı ve Müslüman adabına* sığdıramamaktadır. Mizancı Murat tıpkı Vecihi gibi kadınların ve erkeklerin bu alanlarda bir araya gelerek iletişime geçmesini *can sıkıcı* olarak değerlendirir. Fakat Mizancı Murat bir adım daha atarak Zehra hanım karakterine bu kamusal mekanların devlet tarafından yasaklanması gerektiğini söyler.

İstanbul'un sokaklık hali her yönde canını sıkıyordu. Yeni geldiği vakit Sabiha ve gelin hanımlar ile beraber bir gün Kâğıthane'ye gitmişlerdi. –Ah bu ne rezalet, ne kadar ayıp Müslümanlık adabı nereye gitmiş? Babalar, analar, kardeşler buna nasıl tahammül ediyor? Hiç olmasa bunu hükümet yasaklamalı değil mi? (Mizancı Murat, 2005: 89).

Rağbet görerek popülerleşen mesire alanlarının civarında konutlaşmanın başladığını Recaiade Mahmut Ekrem, Araba Sevdası adlı romanında duyurur.

Bizim memlekette emsali henüz görülmemiş bu “moda” gezinti yerinden her vakit, hatta mehtaplı gecelerde bile faydalanmak için pek çok aileler Çamlıca, Bulgurlu, Kısıklı, Tophanelioğlu, Bağlarbaşı taraflarında köşkler, haneler yapıp bahar gelir gelmez hemen taşınmak için acele etmişlerdi (Recaiade Mahmut Ekrem,2009: 7).

Mesire alanlarıyla ilgili saptamalarda bulunan Raif Necdet Kestelli, yurt dışında bulunan mesire alanlarıyla karşılaştırma yapmıştır. Yazar, Bulgarların, iki genel bahçesine giriş ücreti bile alınmadığını belirtirken, İstanbul'da Tepebaşı ve Taksim bahçelerinden giriş ücretinin alınmasını eleştirir.

Avrupa şehirlerinde olduğu gibi burada da iki genel bahçe var: Belediye ve Boris bahçeleri... Yine Avrupa'da olduğu gibi bahçelerde giriş ücreti yok... İşte size makul, sağlıklı hatta vatani bir taklit... İşte size Avrupa'yı ciddi bir takip örneği... (Kestelli, 2001: 96).

Yapılacak bahçelerin, özellikle kadınların ruhi ve fiziki sağlıkları için gerekli olduğunun altını çizen yazar, mesire alanlarını kadınların sosyalleşmesi için gerekli görür. Fakat Beyoğlu mesirelerinin ücretli olması, Taksim ve Tepebaşı bahçelerinin ise eğlence yeri olması nedeniyle kadınların da bu alanlardan yararlanmadığını duyurur.

Özellikle kafesler içinde hapis havasızlıktan, ışıksızlıktan, hayatsızlıktan benizler, sapsarı kadınların, vatana evlat ve asker yetiştiren anaların hiç olmazsa doğanın armağanları olan hava ve ışıktan yararlanmalarını temin için o müebbet zavallılara bir

büyük ve güzel park yapıldı mı? Beyoğlu'nda, o da girişi ücretli, iki bahçe var... Fakat Tepebaşı ve Taksim bahçeleri sağlıklı, faydalı bir kurum olmaktan çok birer eğlence, birer sefahat yeri... (Kestelli, 2001: 96).

1850'li yılların sonuna doğru mesire alanları, kadın ve erkeklerin görüşebilmek için tercih ettiği yerler olmuştur. Hükümetçe zararlı görülen bu ilişkileri engellemek için 1861'de mesire yerlerindeki uyulması gereken davranış kuralları belirlenmiştir. "Tenbihname" adı verilen bu kurullarla *ırz ve edep dahilinde hareket etmeyenlerin* cezalandırılacağı bildirilmiştir. "Tenbihname"de mesire alanlarında kadın ve erkeklerin bir arada olamayacağı, Pazar günü Müslüman kadınların mesirelere gidemeyeceği, mesirelere gelecek *satıcı, çalgıcı, arabacı takımının söz ve hareketleriyle edep dışına çıktığında* cezalandırılacağı belirtilmiştir. Bu kurullar rütbeli ve elitler içinde geçerli olacaktır. Ayrıca kanuna göre davranışları denetleyen görevlilere engel olanlara ya da bu görevlilere hakaret edenlere de cezai yaptırımlar öngörülmüştür (Göktaş, 1994: 407).

Mesire alanlarının yanı sıra yine halkın ortaklaşa sahip çıkması gereken tarihi eserlerde Ahmet Mithat ve Raif Necdet Kestelli'nin romanlarında yer almaktadır. Dünyanın kentleşme alanında dönüşüm geçirdiği bu dönemde tarihi eserlerin önemini vurgulayan Ahmet Mithat, Acaib-i Alem romanında, tarihi eserleri yalnızca bir ülkenin değil tüm insanlığın ortaklaşa koruyup kollaması gerektiğini belirtmiş ve rant için tarihi eserleri yakıp yıkmamanın cinayet olduğunu dile getirir.

Uygarlık dünyasında yalnız bir milletin değil, bütün insanoğullarının ortaklaşa korumaya mecbur olacakları derecelerde değerli bir takım şeyler vardır ki, onları yakıp yıkmak enikonu cinayettir. Hem bu yüce düşünce şimdilerde ortaya çıkmış bir düşünce değildir. İstanbul topa tutulduğu zaman Ayasofya'nın yıkıcı ateşten esirgenmesi de, bu koruma düşüncesinden ileri gelmiştir (Ahmet Mithat, 2004b: 110).

Tarihi eserlerin korunamadığını eleştiren diğer yazar Raif Necdet Kestelli olmuştur. Uful romanında bir sanat eseri ve bir mimari harikası olan Sultan Selim Camii'nin bir örneğinin yapılacağı yerde, caminin onarımının bile yaptırılmadığını üzüntüyle dile getirmiştir.

Ecdadımız Sultan Selim Camii gibi bir sanat eseri, bir mimari harika meydana getirmiş. Biz örneğini yapmak şöyle dursun, en ihtişama layık bir caddemizi bile –hiç olmazsa o şanlı mabede saygı gereği olsun- tanzim ve imar etmeyi düşünmeye üşenmişiz (Kestelli, 2001: 15).

Görüldüğü gibi tarihi eserler halkın ortaklaşa sahip olduğu ve yine ortaklaşa korunması gereken alanlar olarak görülmüştür. Bu yerlerin, sağlık ve milli bilincin oluşması yönündeki gerekliliği aydınlar tarafından özellikle belirtilmiştir.

SONUÇ

Modernleşmeyle birlikte İstanbul'un tarihsel dokusu da değişimden etkilenmiş, İstanbul'un şahsına münhasır konutları, kent merkezleri tahrip edilmiş ya da ortadan (yangınlar, yıkımlar) kaldırılmıştır. Ayrıca nüfus artışı ve denetimsiz göçle birlikte altyapının yetersiz kalması, yangına dayanıksız ahşap yapılar, müdahaleyi geciktirici dar/çıkılmaz sokaklar dönemin en önemli kentsel sorunları olmuştur. Ek olarak 19.

yüzyılın ekonomik (sermaye birikiminin yetersizliği, mali problemler), siyasal (plansız kentleşme) ve sosyal (tecrübesiz bürokratlar, katı bürokrasi, sisteme oturtulmamış personel yönetimi) gelişmeleriyle, bu sorunlar katlanarak devam etmiş, ihtiyaçlar karşılanamamış ve hep yeni düzenlemelere ihtiyaç duyulmuştur.

19. yüzyılda ele aldığımız romanlarda yukarıda belirttiğimiz kentsel sorunlara ilişkin ciddi kaygılar gözlemlenmiştir. Romanlarda kentsel problemlere karşılık geleneksel değerlerle harmanlanmış batı tipi kent modeli idealize edilmiş, fakat o ideale “nasıl” ulaşılabileceği belirtilmemiştir.

Dönemin kentsel sorunlarına ilişkin en duyarlı yazarları Raif Necdet Kestelli, Ahmet Mithat ve Mehmet Rauf'tur. Romanlarını kentsel sorunlara karşı eleştirel bir bakışla ele alan bu yazarlar, geleneksel değerlerden kopmadan batılılaşmanın gerekliliğini vurgulamışlardır.

KAYNAKÇA

- Aktüre, S. (1978a), *19. yüzyıl Sonunda Anadolu Kenti Mekânsal Yapı Çözümlemesi*, ODTÜ Mimarlık Fakültesi Baskı Atölyesi, Ankara.
- Aktüre, S. (1985b), *Osmanlı Devleti'nde Taşra Kentlerindeki Değişimler, Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim, 3: 891-904.
- Cansever, T. (1999), *Osmanlı Şehri, Osmanlı C:5*, Yeni Türkiye Yayınları, Ed. Güler Eren, Ankara. ss: 509-527.
- Çadırcı, M. (1991), *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Eryılmaz, B. (1992), *Tanzimat Ve Yönetimde Modernleşme*, İşaret, Ankara.
- Göktaş, U. (1994), “Mesireler”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Kültür Bakanlığı ve Tarih Yayınları, İstanbul, s:407-408, http://www.gidb.itu.edu.tr/staff/kongre/kongre%20pdf/41_%20t-%20timur.pdf, Erişim Tarihi: 12.11.2011.
- Gülersoy, Ç. (1985), *İstanbul Estetiği*, Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, (3): 905-912.
- İnalçık, H. (2014), *Devlet-i 'Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-II*, Türkiye İş Bankası, İstanbul.
- Kaya, E. (2007), “Kent, Kentleşme ve Kent Yönetimi”, *Modern Kent Yönetimi 1*, <http://www.yerelsiyaset.com/v4/medya/kentyonetimi.pdf>, Erişim Tarihi: 13.05.2012
- Keleş, R. (1997), *Kentleşme Politikası*, İmge Yayınevi, Ankara.
- Kestelli, R. N. (2001), *Osmanlı İmparatorluğunun Batışı (Uful) Edirne Savunması*, Arma, İstanbul.
- Keyder, Ç. (2007), *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İletişim, İstanbul.

- Kılıçbay, M. A. (1993), *Şehirler ve Kentler*, Gece Yayınları, Ankara.
- Kili S. ve Gözübüyük A. Ş. (2000), *Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifaktan Günümüze)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Kuban, D. (1994), *Kentin Gelişmesi*, Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, (4): 527-547.
- Lewis, B. (1993), *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Türk Tarih Kurumu, Ankara,
- Mehmet M. (2005), *Turfanda mı Turfa mı?*, Beyaz Balina Yayınları, İstanbul.
- Mehmet R. (1997), *Genç Kız Kalbi*, Arma Yayınları, İstanbul.
- Mehmet V. (2003), *Mehcure*, Selis Yayınları, İstanbul.
- Mithat, A. (2004a), *Acaib-i Alem*, Bordo Siyah Yayınları, İstanbul.
- Mithat, A. (2004b), *Felâhî Bey ve Rakım Efendi*, Klas Yayınları, İstanbul.
- Mithat, A. (2005c), *Müşahadat*, Beyaz Balina Yayınları, İstanbul.
- Mithat, A. (ty-a), *Jön Türk*, Beyaz Balina Yayınları, İstanbul.
- Ortaylı, İ. (2008), *Türkiye Teşkilât ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, Ankara.
- Pamuk, Ş. (2005), *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Recaizade M. E. (2009), *Araba Sevdası*, Sonsuz Kitap Yayınları, İstanbul.
- Sey, Y. (1994), *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Kültür Bakanlığı ve Tarih Yayınları, İstanbul, (5): 62-65.
- Seyitdanlıoğlu, M. (1996), “Yerel Yönetim Metinleri (V):Turuk Ve Ebniye Nizamnamesi ve Getirdikleri”, *Çağdaş Yerel Yönetimler*, 5(3): 67-81.
- Tekeli, İ. (1985a), *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kentsel Dönüşüm*, Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, (3): 878-890.
- Tekeli, İ. (1999b), *19.Yüzyılda İstanbul Metropol Alanının Dönüşümü*, Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri, ed. Paul, Dumont – François, Georgeon, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, ss: 19-30.
- Yaylı, H. ve Pustu Y. (2010), “Klasik Dönemde Osmanlıda Kent Yönetimi ve Kentliler”, *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, ed. Naci Bostancı, Kadim Yayınları, Ankara, (23): 139-162.
- Yerasimos, S. (1999), *Tanzimat'ın Kent Reformları Üzerine*, Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri, ed. Paul Dumont ve François Georgeon, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, ss: 1-30.
- Yılmaz, N. (2004), “Farklılaştırıcı Ve Ayırıştırıcı Bir Mekanizma Olarak Kentleşme”, *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 48: 249-267.
- Zürcher, E. J.(2008), *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Pınar Bayram, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gazetecilik Anabilim Dalında Doktora Eğitimine devam edmektedir. İktisadi ve İğdari Bilimler Fakültesinde, Kamu Yönetimi eğitimini tamamlamış ve Muğla Üniversitesi, Kamu Yönetimi Anabilim Dalında ise Yüksek Lisans programından mezun olmuştur. Çalışma alanları arasında, Gazetecilik, Kentleşme, İletişim ve Sosyal Medya yer almaktadır.

Pınar Bayram is a PhD student at Journalism program of Ege University. She completed her undergraduate program in Political Science and Public Administration in Kocaeli University, and she is graduated from Muğla University in Public Administration program. Her fields of study are in Journalism, Urbanization, Communication and Social Media.